

De grote Griekse wereld van Kavafis

HERO HOKWERDA

Konstandinos P. Kavafis leefde van 1863 tot 1933, grotendeels in de Griekse kolonie van zijn geboortestad Alexandrië, en stierf er op zijn zeventigste verjaardag (2023 is dus een dubbel herdenkingsjaar). Zijn vader, rijk geworden in de handel, was al vroeg overleden, waarna zijn moeder haar best deed de familie in de Griekse haute bourgeoisie te laten meedraaien. Tot haar dood in 1899 woonde Kavafis net als enkele broers bij zijn moeder; sindsdien woonde hij tot zijn dood grotendeels alleen in een appartementsgebouw, waar hij jarenlang in de namiddag salon hield. Van 1891 tot 1921 had hij een ambtelijke betrekking op het Brits irrigatiekantoor in de stad (Egypte was sinds 1882 Brits, en wegens de Nijl was de irrigatie een belangrijke zorg); verder verdiende hij bij met handelen op de beurs van Alexandrië.

Van begin jaren 1880 dateert er jeugdwerk van Kavafis, geschreven in de *katharévousa* (de archaïstische, op het Oudgrieks geënte schrijftaal) en vaak romantisch van aard. In 1891 ging hij over op de *dimotikí* (de op de spreektaal geënte schrijftaal), maar in een gematigde (hoogburgerlijke, stedelijke) vorm, niet in de radicale ‘dorpse’ vorm zoals gepropageerd door de Grieks-Franse taalgeleerde en schrijver Yannis Psycharis (1854-1929). Bovendien laat hij zich nu inspireren door het symbolisme, en ook wel parnassisme en estheticisme. Van 1900 tot 1910 is er een periode van persoonlijke en artistieke crisis; hij verloochent of herschrijft radicaal veel oudere gedichten en schrijft maar een paar nieuwe. Tot de oudere gedichten die hij behoudt, behoren wel enkele van zijn bekendste, vaak beschouwelijk en metaforisch van aard, bijv. ‘Thermopylai’, ‘In verwachting van de barbaren’ en ‘Trojanen’. Na 1910, wanneer hij bijna vijftig is, heeft hij dan eindelijk zijn eigen stem gevonden. Eerst nog met ‘De stad’ en ‘Ithaka’, die nog enigszins bij de oudere periode aansluiten, maar dan, tot zijn dood in 1933, met (proto-)modernistische gedichten, gekenmerkt door een ironische toon, een toneelmatige opbouw en gaandeweg iets meer openheid (zonder ooit ‘expliciet’ te worden) over zijn homoseksualiteit.

Zijn poëzie bestaat in de eerste plaats uit 154 ‘erkende’ gedichten; erkend omdat hij ze voor zichzelf en voor eigen rekening op losse bladen heeft laten drukken (die hij soms tot bundelingen samenvoegde; bij een uitgever is van

Kavafis tijdens zijn leven nooit een bundel verschenen). Verder zijn er nog 134 ‘niet-erkende’ gedichten, in drie categorieën: ‘verloochende’ (wel in tijdschriften e.d. gepubliceerd, maar stilzwijgend verloochend doordat hij ze nooit op losse bladen heeft laten drukken), ‘verborgen’ (wel voltooid, maar in archief gehouden) en ‘onvoltooid’ (aanzetten die hij wellicht voltooid zou hebben als hij meer tijd van leven had gehad).

Daarnaast worden zijn gedichten vaak (naar het voorbeeld van Kavafis zelf) ingedeeld onder drie thematische noemers: historische (inclusief mythologische en homerische), beschouwelijke (‘filosofische’) en zinnelijke (‘erotische’/‘liefdesgedichten’). Daarbij zijn dan weer enkele mengvormen te onderkennen, in elk geval zinnelijk-historische, zinnelijk-poëtische en historisch-poëtische.

Wie Kavafis ‘de grootste Griekse dichter (van de nieuwe tijd)’ wil noemen, zit wel goed met die aanduiding, maar bij ‘de grootste dichter van Griekenland’ gaat er iets wringen.

Zelf heeft Kavafis een keer gezegd: “Kijk... Zelf ben ik ook helleens. Denk erom, niet Helleen en ook niet helleniserend, maar helleens.” De vertaling van deze uitspraak is niet zonder haken en ogen, doordat buiten Griekenland zowel de aanduidingen *helleen(s)* als *Griek(s)* bestaan; die worden min of meer door elkaar gebruikt, alleen denken we bij *helleen(s)* en ook *Hellas* al gauw ten minste óók aan het klassieke Griekenland (vóór de tijd van Alexander de Grote).

In het Nieuwgrieks bestaat voor Grieks ook wel *greekós*, maar dit speelt slechts een ondergeschikte rol: vanuit het idee van eenheid van klassiek *Ellás* en modern *Ellada* is het allemaal *Éllinas*, *ellinikós* en *Elláda* wat de klok slaat, en het liefst zou Griekenland ook het hele buitenland van de ‘Griekse’ aanduidingen af krijgen en aan de ‘helleense’.

Dit alles dus met de aantekening dat in het Nieuwgrieks zulke onderscheidingen en problemen niet bestaan.

Tussen klassieke oudheid en Kavafis

Bij ‘Griekenland’ denken we al gauw aan het gebied van de huidige Griekse staat, zoals sinds 1821 gevormd, met Athene als hoofdstad. Maar ook bij het klassieke¹ *Hellas*, vóór Alexander de Grote, gaan de gedachten al gauw naar het grondgebied van het huidige Griekenland, met Athene en Sparta als belangrijkste stadstaten.

Evenwel: in de twintig eeuwen tussen Alexander de Grote en Kavafis’ tijd heeft er bûiten het gebied van *Hellas*/Griekenland veel méér ‘Griekenland’

¹ De aanduiding ‘klassiek’ gebruik ik hier voor alle eeuwen tót Alexander de Grote, ervan uitgaande dat ‘antiek’ ook de hellenistische en Romeinse eeuwen kan aanduiden.

bestaan of, beter gezegd: een veel grotere – en andersoortige – ‘Griekse/helleense wereld’, die in het Grieks ook gemakkelijk ‘hellenisme’ genoemd kan worden. En dáár voelde Kavafis zich mee verbonden.

Buiten Griekenland verwijst de term hellenisme – in engere zin – doorgaans naar de periode in de eerste eeuwen na Alexander de Grote, ofwel de hellenistische tijd. In het Nieuwgrieks, en zeker voor Kavafis, heeft *ellinismós* de ruimere betekenis van ‘Griekse wereld en beschaving door de eeuwen heen’, tot in zijn eigen tijd aan toe, en dus niet gebonden aan wat wij de ‘hellenistische tijd’ noemen en zeker ook niet (wel integendeel) aan de grenzen van het huidige Griekenland.

Deze grote Griekse wereld strekte zich eeuwenlang uit over het hele oostelijk Middellandse Zeegebied, Klein-Azië (huidig Turkije), het Nabije/Midden-Oosten (tot aan India), de Zwarte-Zeekusten en de Balkan. De bevolking was er lang niet overal alleen of voornamelijk Grieks, maar de Grieken vormden er wel een sterke aanwezigheid, met een Griekse culturele dominantie en het Grieks als cultuurtaal. Dat hellenisme was dan ook niet zozeer een territoriaal begrip, verbonden met termen als staat en natie (*kratos* en *ethnos*), als wel een cultureel besef, verbonden met de Griekse taal en cultuur en met begrippen als ras en stam (*fyli* en *yenos*); Kavafis was in zijn opvattingen niet zozeer Grieks-nationalistisch, als wel hellenocentrisch.

De titel van deze lezing kan dan ook heel goed ‘Het hellenisme van Kavafis’ luiden.

Kavafis en klassieke (Griekse) oudheid

De archaische en klassieke Griekse tijd, inclusief de mythologie en de *Ilias* en *Odysee* van Homeros, heeft Kavafis maar weinig aanleiding tot gedichten gegeven, zeker na 1910, toen hij zijn eigen stem had gevonden. Uit eerdere decennia bestaan er van Kavafis wel meer gedichten met klassieke thema's, maar die zijn grotendeels niet door hem erkend; ik spreek hier in principe alleen over zijn erkende gedichten.

Daarbij komt dat in twee van de bekendste ‘homerische’ gedichten van Kavafis, ‘Trojanen’ en ‘Ithaka’, het niet over het homerische Troje en Ithaka gaat, maar over het menselijk leven; het zijn *pseudo*-homerische gedichten, niet over Troje en Ithaka, maar over u en mij, met Troje en Ithaka alleen als metaforen voor de *condition humaine* en het menselijk leven. Iets dergelijks geldt ook voor het oudere ‘Thermopylai’ en voor ‘De satrapie’, twee *pseudo-historische* gedichten: ze maken wel gebruik van gebeurtenissen uit de klassieke geschiedenis, maar alleen als metafoor.

In gedichten die zich in de *hellenistische* tijd afspelen, dus ná Alexander de Grote, komen we de klassieke oudheid nog wel tegen, maar dan als achtergrond, *in functie van* de hellenistische tijd: daar gaat het er dus om hoe die klassieke elementen gebruikt worden of functioneren in de hellenistische tijd.

Bijvoorbeeld in ‘Demaratos’, een historisch gedicht dat zich afspeelt in de hellenistisch-romeinse 4de eeuw ná Chr., als een retorische opdracht in een onderwijssetting van sofist en student, maar met als onderwerp voor de retorische oefening iets uit de klassieke 5de eeuw vóór Chr.: hoe Demaratus zijn macht in Sparta terug hoopt te veroveren door samenwerking met de Perzen. Op valt dus, dat het langs die weg wel handelt over een vroege (voor-hellenistische) episode van toenadering tussen de klassieke Griekse wereld en het Oosten, maar die toen nog op niets uitliep en die pas na Alexander de Grote zou slagen – en dat dan ingebed in een 4de-eeuwse schoolopdracht, dat wil zeggen negen eeuwen later, in de late hellenistisch-romeinse tijd.

Ook in zijn proza komt Kavafis maar weinig over de klassieke eeuwen te spreken. Zo behandelt hij, wanneer hij over de sofisten schrijft, keurig ook de oudere Atheense sofisten uit de tijd van Plato, maar zijn hart en zijn bewondering liggen duidelijk bij de hellenistisch-romeinse ‘Tweede Sofistiek’, in de eerste eeuwen ná Christus. Die Tweede Sofistiek is zeker in de westerse wereld vaak afgedaan als een decadente uitwas van de klassieke traditie, maar voor Kavafis vormde zij juist een bron van inspiratie en bewondering.

De waardering van Kavafis voor de Tweede Sofistiek blijkt ook uit het feit dat zulke sofisten in veel van zijn gedichten een hoofdrol spelen, zoals in ‘Herodes Atticus’ (1912) over de grote roem van zo’n sofist in de hellenistische wereld. In andere gevallen vormt de wereld van de sofisten de achtergrond van het gedicht, bijv. in ‘Graf van Lysias grammaticus’ (1914) over een leraar Grieks, een kring van leerlingen, hun studiezucht, en dat alles in een vaag homo-erotische sfeer.

Kavafis en Athene

Kavafis mocht zich dan in de eerste plaats verbonden voelen met de ‘grote Griekse wereld’ van de hellenistische, Romeinse en Byzantijnse eeuwen en van zijn eigen tijd, maar het ‘helladische’ Griekenland hoorde er ook voor hem natuurlijk wel degelijk bij, en dan zeker Athene.

In de zomer van 1901 maakte Kavafis een reis naar het ‘eigenlijke’ Griekenland, naar Athene, zijn eerste rechtstreekse contact met de helladische wereld. In een brief achteraf schrijft hij dat hij naar Athene ging als naar een mekka, vastbesloten ervan te gaan houden als centrum van de Griekse traditie en als literaire stad van ideeën. Tijdens dat eerste bezoek aan Athene heeft Kavafis dan ook wel allerlei oudheden bezocht, maar van een bijzondere ge-

roerdheid blijkt uit zijn reisdagboekje niet altijd evenveel. Zo schrijft hij na het aanschouwen van de Akropolis met het Parthenon: “Subliem! Subliem!”, iets wat het plicht- en clichématige amper ontstijgt.

Klassiek Hellas vs. hellenisme, c.q. vóór en ná Alexander de Grote

De grote Griekse wereld van het hellenisme waartoe Kavafis als Alexandrijnse Griek behoorde en waar hij zich zo sterk mee verbonden voelde, is begonnen met Alexander de Grote (356-323 v.C.).

Hier moeten wij vanuit onze gangbare West-Europese invalshoek een draai maken om Kavafis beter te begrijpen: voor ons eindigt de klassieke Griekse oudheid als hoogtepunt van de beschaving in de 4de eeuw v.C., met de verovering van ‘Hellas’ en de rest van de wereld door Philippus van Macedonië (koning van 359-336 v.C.) en zijn zoon Alexander de Grote. Voor Kavafis daarentegen (en voor de Grieken in het algemeen) begint de Griekse glorie, in de vorm van het hellenisme, dan pas werkelijk! Niet dat de klassieke oudheid er voor Kavafis niet toe deed, en het ging hem ook niet om het door Alexander de Grote gestichte wereldrijk als imperium, want dat viel meteen na diens dood uiteen. Waar het Kavafis om ging was dat, dankzij de Macedoonse – dus Griekse! – veroveringen het hele oostelijk Middellandse Zeegebied tot diep in het Midden-Oosten een culturele eenheid ging vormen op basis van de Griekse taal en cultuur, ongeacht tot welke bevolkingsgroep eenieder behoorde. Het was de tijd die wij de ‘hellenistische tijd’ noemen, of vaak kortweg aanduiden met ‘hellenisme’ (in engere zin).

Later, in de 2de en 1ste eeuw v.C., werden de diverse hellenistische rijken en rijkjes wel door Rome opgeslokt, maar de Romeinse cultuur van haar kant was zelf ook in hoge mate aan het helleniseren, tot in Rome toe, terwijl in het oostelijk rijkdeel de ‘leitkultur’ hoe dan ook Griekstalig was en bleef. Cultureel gesproken is het Oosten dus de hele Romeinse tijd door in feite hellenistisch gebleven, wat we dan ter nadere aanduiding hoogstens ‘hellenistisch-romeins’ kunnen noemen.

Een ander belangrijk punt is, dat het Kavafis bij het hellenisme ná Alexander de Grote niet ging om dezelfde ‘grieksheid/helleensheid’ als in het klassieke Hellas vóór Alexander de Grote. De ‘helleensheid’ van de hellenistische wereld was voor Kavafis iets nieuws: het ging om een samengaan, een huwelijk, van de klassieke helleense cultuur met die van het Oosten, met zijn oosterse mentaliteit, levenswijze en moraal, waardoor er een eigen, nieuwe cultuur ontstond: het hellenisme, met als een van de kenmerken in elk geval een hoge mate van zinnelijkheid, zoals Kavafis het zag.

Tussen 200 en 30 v.C. – tussen twee gedichten

Van de hellenistische periode liep de eerste bloeitijd vanaf Alexander de Grote tot kort na 200 v.C., en daarin zijn ook enkele van Kavafis' gedichten gesticueerd, bijv. 'De roem der Ptolemeeën' (over het Macedoons-Griekse vorstenhuis van Egypte). Maar dan volgt, tussen 197 en 31 v.C., de Romeinse verovering van het hellenistische Oosten; deze bijna twee eeuwen wil ik hier markeren met twee gedichten van Kavafis.

Om te beginnen 'In 200 v.C.' – het jaartal in de titel werkt als een adder onder het gras. Wij lezers worden geacht te weten dat een paar jaar later, in 197 en 191 v.C., de Romeinse verovering zou beginnen, maar de spreker in het gedicht verkeert nog in zalige onwetendheid; hij weet niet beter dan dat het hellenisme op zijn hoogtepunt verkeert – een duidelijk geval van 'tragische ironie', waarbij wij als toeschouwers de spreker op het toneel wel zouden willen toeroepen: 'Kijk uit, achter je!' De spreker is een anonieme Helleen uit de hellenistische wereld, die als 'toerist' een bezoek brengt aan het Parthenon op de Atheense Akropolis. Daar aanschouwt hij de wapenbuit die bijna anderhalve eeuw eerder door Alexander de Grote, na de slag bij de Granikos in 334, naar Athene gestuurd was als wijgeschenk voor de godin Athena; erop stond de inscriptie waarmee het gedicht begint. De Spartanen (Lakedaimoniërs) hadden niet aan Alexanders veroveringstocht deelgenomen.

IN 200 v.C.

'Alexander Philippi en Hellenen, zonder de Lakedaimoniërs' –²

*We kunnen ons maar al te goed voorstellen
hoe die inscriptie hen volkomen onverschillig
moest laten daar in Sparta. 'Zonder de Lakedaimoniërs',
maar vanzelfsprekend. De Spartanen waren er niet naar
om zich te laten leiden en te laten commanderen
als waardevolle dienaren. En trouwens,
een panhelleense veldtocht zonder
Spartaanse koning die de leiding had,
daar hadden ze vast ook geen hoge dunk van.
O nee, natuurlijk, 'zonder de Lakedaimoniërs'.*

² Het citaat in de eerste regel staat in het gedicht in het Oudgrieks. Voor Nieuwgrieken is in zulke gevallen meteen duidelijk dat het om Oudgrieks gaat; omdat dit onderscheid in vertaling wegvalt, worden zulke regels in de voorgenomen nieuwe uitgave van de gedichten in een andere kleur gezet (hier onderstreept). De vertalingen zijn van de hand van de auteur, overgenomen uit *Blijf terugkeren* (zie onderaan); de Griekse teksten komen uit G.P. Savvidis: Κ.Π. Καβάρης, *Ποιήματα*, dl. I en II, Athene [1963] 1991 (uitg. Íkaros).

Dat 's ook een houding. Er valt in te komen.

*Zonder dus de Lakedaimoniërs bij de Granikos,
daarna bij Issos, en tot slot in de finale slag,
waar weggevaagd werd de geduchte legermacht
verzameld door de Perzen ginds bij Arbela;
trionfaal uitgerukt van Arbela, en weggevaagd.*

*En uit die schitterende, panhelleense veldtocht,
de zegevierende, de luisterrijke,
de alvermaarde, de alom geroemde
zoals er nimmer één meer is geroemd,
ja, de onevenaarbare, zijn voortgekomen: wij,
onze Helleense wereld even nieuw als groots.*

*Wij, de Alexandrijnen, de Antiochenen,
de Seleukiden, en de talloze
andere Hellenen van Egypte en van Syrië,
en die in Medië, in Perzië en waar ook maar.
Met onze uitgestrekte rijksgebieden, met
onze verscheiden aanpak van verstandige accommodatie.
En onze panhelleense taal hebben als koinè wij
tot ginds in Bactrië gebracht, ja tot de Indiërs aan toe.*

Ach, de Lakedaimoniërs, waar hebben we 't nog over!

ΣΤΑ 200 Π.Χ.

«Αλέξανδρος Φιλίππου και οι Έλληνες πλην Λακεδαιμονίων –»
Μπορούμε κάλλιστα να φαντασθούμε
πως θ' αδιαφόρησαν παντάπασι στην Σπάρτη
για την επιγραφήν αυτή. «Πλην Λακεδαιμονίων»,
μα φυσικά. Δεν ήσαν οι Σπαρτιάται
για να τους οδηγούν και για να τους προστάζουν
σαν πολυτίμους υπηρέτας. Άλλωστε
μια πανελλήνια εκστρατεία χωρίς
Σπαρτιάτη βασιλέα γι' αρχηγό
δεν θα τους φαίνονταν πολλής περιωπής.
Α βεβαιότατα «πλην Λακεδαιμονίων».

Είναι κι αυτή μια στάσις. Νιώθεται.

Έτσι, πλην Λακεδαιμονίων στον Γρανικό·
 και στην Ισσό μετά· και στην τελειωτική
 την μάχη, όπου εσαρώθη ο φοβερός στρατός
 που στ' Άρβηλα συγκέντρωσαν οι Πέρσαι:
 που απ' τ' Άρβηλα ξεκίνησε για νίκη, κ' εσαρώθη.

Κι απ' την θαυμάσια πανελλήνιαν εκστρατεία
 την νικηφόρα, την περίλαμπρη,
 την περιάλλητη, την δοξασμένη
 ως άλλη δεν δοξάσθηκε καμιά,
 την απαράμιλλη: βγήκαμ' εμείς·
 ελληνικός καινούριος κόσμος, μέγας.

Εμείς· οι Αλεξανδρείς, οι Αντιοχείς,
 οι Σελευκείς, κ' οι πολυάριθμοι
 επίλοιποι Έλληνες Αιγύπτου και Συρίας,
 κ' οι εν Μηδία, κ' οι εν Περσίδι, κι όσοι άλλοι.
 Με τες εκτεταμένες επικράτειες,
 με την ποικίλη δράση των στοχαστικών προσαρμογών.
 Και την Κοινήν Ελληνική Λαλιά
 ως μέσα στην Βακτριανή την πήγαμεν, ως τους Ινδούς.

Για Λακεδαιμονίους να μιλούμε τώρα!

De tragische ironie wordt bewerkstelligd door de genoemde adder in de titel (het jaartal 200 v.C.) in combinatie met de juichende vijfde strofe ('En uit die schitterende panhelleense veldtocht...'), die vol staat met bombastische adjectieven: Kavafis gebruikt doorgaans maar weinig bijvoeglijke naamwoorden, en dan meestal tamelijk vlakke, dus wanneer hij zo uitpakt als hier moet er wel ironie in schuilen.

Het gedicht luidt bijna stiekem – alleen door de titel – de volgende fase in van de hellenistische tijd (na de bloeitijd tussen Alexander de Grote en 200 v.C.): de verovering door de Romeinen van de hellenistische wereld in het Oosten, toen de verschillende hellenistische rijken en rijkjes successievelijk eerst tot vazalstaten werden gemaakt en vervolgens tot Romeinse provincies. Dit proces besloeg goeddeels de eerste twee eeuwen v.C.: ze begon in 197 v.C. met de slag bij Kynoskefalai en mondde in 31 v.C. met de slag bij Aktion (Actium, in West-Griekenland) uit in het einde van het Ptolemeïsche – Macedoens-Griekse – Egypte.

Dat daarbij voor de Grieken de wereldlijke macht steeds verder telooring, moet Kavafis zeker wel met weemoed vervuld hebben, maar als zodanig leek hij het ook weer niet zonder meer rampzalig te vinden – zolang de helleense taal en cultuur zich maar konden blijven verbreiden, en dat bleven ze eeuwenlang doen, tot in Rome aan toe.

Ruim 20 gedichten van Kavafis spelen zich af in dit tijdperk van Romeinse verovering van de hellenistische wereld, maar, let wel: het zijn geen historische gedichten óver die gebeurtenissen, ze handelen alleen over persoonlijke momenten die er indirect naar verwijzen. Tegelijk evenwel geven ze allemaal bij elkaar, met alle historische zijlichten, wel degelijk een beeld van die historische periode als geheel.

De Romeinse verovering begon zoals gezegd met Macedonië (inclusief Hellas), door de slagen bij Kynoskefalai (197 v.C.) en later Pydna (168 v.C.).

Met de slag bij Magnesia (191 v.C.) was het Syrië van de Seleukiden aan de beurt. In Syrië volgden er decennia van machtsstrijd, gekonkel, opportunisme en losbandigheid. Als dan de enige vorst uit die jaren die werkelijk iets voorstelde, Demetrios Soter (187-150 v.C.), door Kavafis in de mond gelegd krijgt dat de helleniserende dynastieën in het Oosten aan lager wal geraakt zijn, niet langer bruikbaar voor het echte werk en zeker niet geschikt voor het leiderschap der volkeren – ‘Ze zijn niet op de been te houden, deze dynastieën, voortgebracht door de Macedonische Verovering’ –, dan klinkt dat als een besef, van Kavafis, van eigen Grieks politiek falen, niet als een aanklacht tegen Rome.

Een andere vorst in Kavafis’ gedichten die geprezen wordt was een zekere Antiochos, in ‘Grafscript voor Antiochos, koning van Kommagene’ (Επιτύμβιον Αντιόχου, βασιλέως Κομμαγηνής, 1923), dat vooral een lofzang is op ‘helleensheid’:

*Daarbij was hij het allerbeste wat er is: helleens –
de mensheid heeft geen kostbaarder hoedanigheid:
der goden is al wat die grens nog overschrijdt.*

*Υπήρξεν έτι το άριστον εκείνο, Ελληνικός –
ιδιότητα δεν έχ’ η ανθρωπότης τιμιότεραν’
εις τους θεούς ευρίσκονται τα πέραν.*

Daarna was er in Hellas zelf in 146 v.C. de Griekse nederlaag tegen de Romeinen bij Leukopetra, met de verwoesting van wereldstad Korinthe, waarvan alle kunstwerken naar Rome werden verscheept; de nog min of meer onafhankelijke Griekse Acheïsche Bond werd nu de Romeinse provincie Achaëa. Wat later volgen dan nog de Pontus (zuidoostkust van de Zwarte Zee) en Judea, waar ook een proces van hellenisering plaatsvindt en ten slotte van overgang tot Romeinse vazalstaat.

In al deze fasen van ‘romeinisering’ van het hellenistische Oosten situeert Kavafis allerlei gedichten. Tot slot van het proces volgt dan nog het Ptolemaïsche Egypte met Alexandrië.

Ptolemeïsch Egypte en Alexandrië

Pas tegen 30 v.C. was Egypte met Alexandrië aan de beurt om werkelijk als Romeinse provincie ingelijfd te worden. Na de moord op Caesar in 44 v.C. begon in het Romeinse Rijk een tweestrijd (burgeroorlog) tussen Marcus Antonius (samen met Cleopatra) en Octavius/Octavianus (later Augustus, 63 v.C.-14 n.C.) om de oppermacht in Rome en tegelijk de macht in Egypte en daarmee het Oosten; deze strijd zou in 31 v.C. in de zeeslag bij Aktion beslecht worden in het voordeel van Octavianus.

In de tweestrijd tussen Octavianus en Antonius om de oppermacht in het Romeinse rijk vertegenwoordigde Marcus Antonius, met het hellenistische Alexandrië als thuisbasis, het Oosten, zowel door zijn persoon en leefwijze als door zijn huwelijk met Cleopatra, de Ptolemeïsche/Griekse vorstin van Egypte.

De nederlaag van Antonius en Cleopatra bij het Griekse Aktion en hun dood het jaar erna in Alexandrië bezegelden het einde van de helleense Ptolemeëëndynastie in Egypte en daarmee van een mogelijke oosters-helleense hegemonie in het Romeinse Rijk als geheel. In plaats daarvan werden Egypte en Kavafis' eigen Alexandrië nu ook een provincie van Rome, onder een Romeinse praefect.

Hoezeer voor Kavafis de verbreiding van de helleense taal en cultuur in het algemeen ook voorop gestaan mag hebben, bóven een helleense politieke oppermacht, opvallend is zijn sterke belangstelling voor de figuur van Marcus Antonius (83-30 v.C.). Misschien zelfs mogen we het gedicht 'Dat Antonius verlaten werd door de god' ook wel lezen als metafoor voor een vorm van berusting, bij de dichter zelf, in het historisch proces van verlies van politieke macht voor het hellenistische Oosten.

De mysteriestoet (processie) in dit gedicht is die voor de god Dionysos, zoals blijkt uit Ploutarchos, Kavafis' bron voor het gedicht.

DAT ANTONIUS VERLATEN WERD DOOR DE GOD

*Als plotseling, om middernacht, je klanken hoort
van een onzichtbaar langstreckende stoet
met heerlijke muziek en met gezang –
ga de fortuin die van je wijkt, je levenswerk
dat is mislukt, de plannen voor je leven
waarvan niet één geen dwaling bleek, niet nutteloos bewenen.
Groet dan, als voorbereid sinds lang en als manmoedig,
ten afscheid haar, de stad Alexandrië die daar heengaat.
Maak bovenal jezelf niets wijs, zeg niet: het zal wel*

*een droom geweest zijn, of: mijn oren hebben mij bedrogen –
verlaag je niet tot dat soort vruchteloze hoop.
Stap dan, als voorbereid sinds lang en als manmoedig,
zoals het jou betaamt wie zulk een stad vergund was,
met vaste schreden nader tot het vensterraam,
en luister – met ontroering wel, maar niet
met het gesoebat en gejammer van lafhartigen –
in nog een laatst genieten naar de klanken,
het heerlijk instrumentenspel van de mysteriestoet,
en groet haar dan, de stad Alexandrië die je kwijtraakt.*

ΑΠΟΛΕΙΠΕΙΝ Ο ΘΕΟΣ ΑΝΤΩΝΙΟΝ

Σαν έξαφνα, ώρα μεσάνυχτ', ακουσθεί
αόρατος θίασος να περνά
με μουσικές εξαίσσιες, με φωνές –
την τύχη σου που ενδίδει πια, τα έργα σου
που απέτυχαν, τα σχέδια της ζωής σου
που βγήκαν όλα πλάνες, μη ανωφέλετα θρηνήσεις.
Σαν έτοιμος από καιρό, σα θαρραλέος,
αποχαιρέτα την, την Αλεξάνδρεια που φεύγει.
Προ πάντων να μη γελασθείς, μην πεις πως ήταν
ένα όνειρο, πως απατήθηκεν η ακοή σου
μάταιες ελπίδες τέτοιες μην καταδεχθείς.
Σαν έτοιμος από καιρό, σα θαρραλέος,
σαν που ταιριάζει σε που αξιώθηκες μια τέτοια πόλι,
πλησίασε σταθερά προς το παράθυρο,
κι άκουσε με συγκίνησιν, άλλ' όχι
με των δειλών τα παρακάλια και παράπονα,
ως τελευταία απόλαυσι τους ήχους,
τα εξαίσια όργανα του μυστικού θιάσου,
κι αποχαιρέτα την, την Αλεξάνδρεια που χάνεις.

Dit gedicht uit 1911 mag dan, zoals het er staat, in de eerste plaats lezen als een persoonlijke raadgeving aan Marcus Antonius (en aan de lezer van het gedicht) tot verzoening met nederlaag, mislukking en dood, maar toch lijkt er ook iets in door te klinken van een verzoening van Kavafis met het einde, in de 1ste eeuw v.C., van de politieke aspiraties van zijn helleens-oosterse wereld, die nu eeuwenlang deel zou gaan uitmaken van het Romeinse imperium. Pas met de verschuiving, begin 4de eeuw, van de hoofdstad van het Romeinse Rijk naar Constantinopel door Constantijn de Grote (273-337) zou het Oosten ook politiek de overhand krijgen in het Romeinse Rijk.

Dit brengt ons met zevenmijlslarzen op de volgende grote periode van de Griekse geschiedenis.

Byzantijnse tijd

De hellenistisch-romeinse tijd – die we dus, wat het oostelijk rijkdeel betreft, als één doorlopend geheel kunnen beschouwen – ging in de 4de tot 6de eeuw over in de Byzantijnse tijd, ofwel Byzantium, zoals de periode en het rijk pas veel later zouden gaan heten.

Hier moeten we opnieuw een draai maken om Kavafis, en de Grieken in het algemeen, beter te begrijpen. Mede onder invloed van *Decline and Fall of the Roman Empire* (1776) van de Engelse historicus Edward Gibbon heeft in West-Europa een sterke neiging bestaan de hele Byzantijnse periode af te doen als een tijd van verval en ondergang van wat eens de Grieks-Romeinse oudheid was geweest, waarbij vaak het christendom als element van verval werd gezien.

Feitelijk evenwel was ‘Byzantium’ niet alleen, politiek gesproken, het Oost-Romeinse Rijk als voortzetting-in-het-Oosten van het oorspronkelijke Romeinse rijk, maar tegelijk, cultureel gesproken, de natuurlijke voortzetting van de hellenistische wereld, zij het onder toevoeging van het christendom.

Over de overgang zelf van de hellenistisch-romeinse naar Byzantijnse tijd is hier nog een verduidelijking op zijn plaats.

De verschuiving van het Romeinse Rijk naar het Oosten – onder Marcus Antonius nog mislukt! – werd ingezet door keizer Constantijn de Grote, met de inwijding in 330 van Constantinopel als het Nieuwe Rome; voldongen werd zij door de val van het West-Romeinse rijkdeel in 476. Over die periode van Constantijn tot circa 500 spreken we in West-Europa vaak als ‘late oudheid’, waarna we Byzantium pas laten beginnen met Justinianus (482-565, keizer vanaf 527). Daarmee gepaard gaat dan vaak een strikte (maar kunstmatige) scheiding tussen antieke (helleense en Romeinse) en christelijke traditie; het evident christelijke Byzantium begint dan dus pas bij Justinianus.

Maar voor Kavafis, en voor de meeste Grieken met hem, ligt het begin van de Byzantijnse tijd meteen bij Constantijn de Grote, dankzij wie het christendom zich kon gaan ontplooiën. Bij Kavafis zien we dat bijvoorbeeld in zijn artikel over Byzantijnse dichters: in een bespreking van de belangrijke geschiedenis van de Byzantijnse literatuur, geschreven door de westerling Krumbacher, voegt Kavafis onbekommerd enkele laat-Griekse, ‘heidense’ dichters uit de 4de en 5de eeuw toe als *Byzantijnse* dichters, bijv. Nonnus (5de eeuw).

De 4de eeuw was voor Kavafis dan ook niet zomaar, als ‘late Oudheid’, een geïsoleerde uitloper van de klassieke tijd, los van een christendom dat, daarnaast en in diezelfde tijd, tot ontwikkeling kwam en dat uiteindelijk de klassie-

ke cultuur zou absorberen dan wel verdringen. Wat Kavafis nu juist zo boeide in die twee werelden in de 4de eeuw, in die twee tradities, was het proces van transformatie en synthese dat ze doormaakten. Bijvoorbeeld in de figuur van de kerkvader Gregorios van Nazianze (329-389), die een degelijk klassieke opvoeding had genoten en deze in zijn christelijke geschriften liet doorwerken – zoals in zijn poëzie, geschreven in taalgebruik en hexameters van Homeros, maar met een christelijke inhoud.³

In de Griekse wereld dus, en zeker bij Kavafis, begint Byzantium al meteen in het begin van de 4de eeuw, met Constantinopel als nieuwe hoofdstad van het Romeinse Rijk, waarna de beide tradities een tijdlang naast elkaar bestaan hebben en uiteindelijk de antieke in de christelijke is overgegaan/getransformeerd/geïncorporeerd.

De figuur van Julianus

Daarbij had Kavafis een fascinatie voor de figuur van Julianus ‘de Afvallige’ (Apostata, 331-363), die van 361-363 keizer van het Romeinse Rijk was. Deze Julianus – die in het Grieks schreef – had een zowel helleense (Grieks-klassieke, ‘heidense’) als christelijke opvoeding achter de rug, maar rond zijn twintigste had hij zich bekeerd tot het helleense heidendom. Tijdens zijn keizerschap nam hij allerlei maatregelen tegen het christendom om de verering van de helleense goden in ere te herstellen, maar na zijn vroege dood in 363 werden al die maatregelen al snel weer ongedaan gemaakt.

In de tweede helft van de 19de eeuw voelden velen (onder wie Alfred de Vigny, Nicolas Martin, Leconte de Lisle, Henrik Ibsen) zich aangetrokken tot Julianus als tragische figuur: ‘tragisch’ wegens zijn mislukte poging de antieke helleense wereld in ere te herstellen en het christendom terug te dringen, welke mislukking het einde van de antieke oudheid zou hebben bezegeld – iets wat dan door zulke bewonderaars van Julianus werd betreurd.

De fascinatie van Kavafis was van heel andere aard. Bij hem moet die te maken hebben gehad met de ‘dubbelheid’ van Julianus, tussen hellenen- en christendom in, of liever: beide in zich verenigend. Julianus’ ‘heidendom’ was in een aantal opzichten misschien wel ‘christelijker’ van aard dan het christendom van veel christenen, bijvoorbeeld in zijn ascetisme, zijn aandacht voor de innerlijke religieuze beleving en ook voor de sociale dimensie die het geloof zou moeten hebben.

Kavafis maakt in zijn gedichten geen keuze voor ofwel Julianus met zijn heidendom ofwel het christendom, maar is geïnteresseerd in het proces van overgang en synthese van antieke en christelijke cultuur en traditie die zij in

³ Zie hiervoor de tweetalige uitgave Gregorios van Nazianze, *Ernstig spel. Een keuze uit zijn poëzie*, vertaald en ingeleid door Kristoffel Demoen (Groningen 2000, Styx Publications, nu bij Ta Grammata).

de 4de eeuw doormaakten en waarvan Julianus voor hem een toonbeeld is. Daarom ook wijst hij Julianus' verbod aan christelijke docenten om klassieke teksten te onderwijzen af; dit erfgoed mag de christenen niet worden ontzegd.

De overgangssituatie tussen christendom en helleense beschaving in de 4de eeuw met alle mengvormen van dien komen we niet alleen tegen in Kavafis' Julianus-gedichten (zes erkende en ook nog zes niet-erkende), maar ook in veel andere, bijv. 'Riskante zaken' (1911) en 'Myris, in Alexandrië 340 n.C.' (1929).

Drie zijpaden

a) Gibbon

Kavafis schreef vaak briefjes, doorgaans in het Engels, met commentaar bij boeken die hij las en legde deze dan tussen de bladzijden, bijv. bij *Decline and Fall of the Roman Empire* van Edward Gibbon. Zoals gezien dacht Kavafis heel anders over de latere Griekse wereld dan Gibbon.

Zo gebruikt Gibbon ergens de aanduiding "barbaarse koningin" voor Cleopatra – maar, zegt Kavafis, die aanduiding is nergens in de antieke bronnen te vinden en moet dus wel uit Gibbons eigen koker komen. Dit punt zat Kavafis hoog, omdat hij graag de nadruk legde op de 'grieksheid' van het Ptolemeïsche huis van de Lagiden, en dus van Cleopatra, de laatste Ptolemeïsche vorst. Weliswaar bezat zij ook oosterse trekken – zoals Kavafis het hellenisme in de oosterse wereld in het algemeen graag zag, zichzelf inclusief –, maar deze wilde hij beslist onderscheiden van het barbaarse waar Gibbon over spreekt. De figuur van Cleopatra komen we tegen in drie van Kavafis' gedichten, niet als barbaarse koningin, maar samen met Marcus Antonius als grote helleens-oosterse tegenstrever van Octavianus (de latere keizer Augustus) in de strijd om de oppermacht in het Romeinse Rijk.

In een andere kanttekening maakt Kavafis bezwaar tegen Gibbons afkaken van het christelijk monniken- en ascetendom. Onder andere had Gibbon bezwaar tegen wat hij als de antisociale levenswijze van de monniken beschouwde, terwijl voor Kavafis de zoektocht naar eenzaamheid juist hun grootste kwaliteit is, die niets aan hun menselijkheid afdoet.

b) Kavafis vs. Forster

Rond 1920 ontstaat er een briefwisseling tussen Kavafis en E.M. Forster. Ze waren in Alexandrië bevriend geraakt, maar de brieven bleven vooral van Kavafis' kant nogal afstandelijk van toon; afstandelijkheid was hoe dan ook

een kenmerk van Kavafis. Hun beider seksuele geaardheid komt in hun brieven nergens ter sprake.

Het feit dat hij en Forster nogal verschilden in hun opvattingen over de antieke oudheid kan ook een rol gespeeld hebben. Wat Forsters band met de oudheid betreft, zoals tot uitdrukking gebracht in zijn beide boeken over Alexandrië: bij hem hield, net als bij zijn landgenoot Gibbon, zijn bewondering op vóór de late, christelijke oudheid en de Byzantijnse periode, terwijl andersom Kavafis, met zijn bewondering voor het hellenisme door de eeuwen heen, weinig van Gibbons opvattingen moest hebben, en waarschijnlijk dus ook niet van die van Forster. Of er tussen de twee over zulke dingen gesproken is, weten we niet; uit hun correspondentie blijkt er in elk geval niets van.

c) Gelijkstelling Macedoons/Ptolemeïsch en Grieks

De vraag of de oorspronkelijke Macedonen Grieks waren of niet, doet in verband met ons onderwerp niet ter zake. Of ze nu van oorsprong een verre Griekse stam waren en een vorm van Grieks hanteerden, of niet: vanaf ca. 500 v.C. was de culturele bovenlaag van Macedonië aan het helleniseren geslagen ('Atheniseren', denk aan Euripides, die er een tijdje gewoond heeft, en Aristoteles, die er geboren is en later Alexander de Grote nog heeft onderwezen). En die gehelleniseerde Macedonen waren het die met en na Alexander de Grote de toenmalige wereld helleniseerden.⁴

Byzantium van 4de eeuw tot 1453

Het Byzantijnse rijk heeft met een aantal hoogte- en dieptepunten uiteindelijk tot 1453 bestaan, en dus is er, met dank aan de Macedoonse Grieken van Alexander de Grote en zijn opvolgers, in elk geval tot aan de val van Constantinopel in 1453 één lange, doorlopende bloeitijd geweest van het 'hellenisme', van de helleens-oosterse wereld met zijn Griekse taal en helleens-oosterse cultuur.

⁴ Terzijde kan hier nog worden opgemerkt dat de hoog oplopende Griekse emoties van vorige decennia rond de naam Macedonië, voor de voormalige Joegoslavische deelrepubliek die intussen Noord-Macedonië is gaan heten, mede in verband staan met deze kijk op de centrale plaats van Macedonië in de Griekse/helleense geschiedenis en identiteit, d.w.z. van het hellenisme, van de grote Griekse wereld: niet als iets secundairs, wat als neergang en verwatering kwam na de klassieke oudheid, maar juist als glorieus nieuw begin, van de verbreiding van de Griekse taal en cultuur, ofwel van het hellenisme als *cultureel* helleens wereldrijk, dat millennia zou voortbestaan, tot in Kavafis' eigen dagen. Dit glorieuze hellenisme dreigde in vorige decennia in Griekse ogen door de burens als verleden te worden gekaapt. (Dat genoemde emoties zelf in het moderne Griekenland vaak een wel erg sterk nationalistische lading kregen, is een andere kwestie.)

‘Byzantijnse gedichten’ heeft Kavafis in zijn eerste periode (jaren 1880 en 1890) wel geschreven, maar ook weer verworpen. Ook onder zijn erkende gedichten van na 1910 zijn wel enkele Byzantijnse te vinden, maar met die periode moet hij toch te weinig persoonlijke affiniteit gevoeld hebben om zich er vaker door te laten inspireren.

Daarmee te maken heeft ook het veelbesproken vraagstuk van zijn persoonlijke verhouding tot geloof en kerk, en tot de belangrijkste erfenis van Byzantium, de orthodoxe traditie. De kerkelijke benadering van de (homo-) seksualiteit zal Kavafis niet aangesproken hebben, maar hij heeft zich wel degelijk verbonden gevoeld met kerkgebouw, liturgie en andere ritueel-esthetisch-zintuiglijk-gevoelsmatige uitingsvormen van de Orthodoxie, zoals blijkt uit het gedicht ‘In de kerk’ uit 1912, met de veel geciteerde slotregels over het Byzantinisme:

IN DE KERK

*Lief is de kerk mij – met de serafijnen van haar waaiers,
met haar zilveren vaatwerk, met haar kandelabers,
met haar iconen, met haar lichten, met haar kansel.*

*Ga ik er binnen, in zo 'n godshuis van de Grieken,
met al die wierookbranders die zo heerlijk rieken,
de kerkzang met zijn stemmen en zijn harmonie,
en als ik dan de majesteitelijke priesters zie
– met hun gebaren even plechtig als hun trage pas,
vol schittering in hun vol kerkelijk ornaat –,
dan voel ik hoe mijn geest naar hoogtepunten van ons ras,
naar ons roemvol Byzantinisme gaat.*

ΣΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑ

Την εκκλησίαν αγαπώ – τα εξαπτέρυγά της,
τ' ασήμια των σκευών, τα κηροπήγιά της,
τα φώτα, τες εικόνες της, τον άμβωνά της.

Εκεί σαν μπω, μες σ' εκκλησία των Γραικών
με των θυμιαμάτων της τες ευωδίες,
με τες λειτουργικές φωνές και συμφωνίες,
τες μεγαλοπρεπείς των ιερέων παρουσίες
και κάθε των κινήσεως τον σοβαρό ρυθμό –
λαμπρότατοι μες στων αμφίων τον στολισμό –

ο νους μου παίνει σε τιμές μεγάλες της φυλής μας,
στον ένδοξό μας Βυζαντινισμό.

Ook voelde Kavafis zich verbonden met de asceten en de geschriften van de vroegchristelijke en Byzantijnse traditie, waarover hij in zijn prozastukken met enige regelmaat komt te schrijven. In de christelijke kluizenaars zag hij overeenkomsten met zijn eigen kluizenaarschap als dichter, zoals het in de jaren 1890 gestalte kreeg, niet alleen gedwongen door zijn geaardheid, maar mede onder invloed van het symbolisme: ook symbolistische dichters voelden zich, als visionairs van een hogere werkelijkheid, buiten (of boven) de gewone samenleving en alledaagse werkelijkheid staan.

Het christelijke (orthodoxe) Byzantium behoorde dus voor Kavafis wel degelijk tot de grote traditie van het hellenisme in ruimere zin, en dat is ook de betekenis van de aanduiding “(roemvol) Byzantinisme”, die hij voor de Byzantijnse (en orthodoxe) traditie gebruikt, zonder een zweem van de negativiteit waarmee die term doorgaans beladen is. De aanduiding Byzantinisme is voor Kavafis in feite hetzelfde als hellenisme (in ruimere zin), maar dan als Byzantijnse fase ervan. Dat is wat we zien in genoemd gedicht ‘In de kerk’, dat geen historisch gedicht is, maar wel blijkt geeft van Kavafis’ positieve visie op de Byzantijnse fase van het hellenisme – zoals voortlevend in de orthodoxe kerkruimte en liturgische rituelen, die er de erfenis van zijn.

Grote Griekse wereld ná 1453

Na de val van Constantinopel in 1453 kan onder het Osmaanse Rijk voor ons gevoel een eind gekomen zijn aan de grote Griekse wereld zoals begonnen met Alexander de Grote en doorlopend in de Byzantijnse tijd – maar dat is zeker niet de hele waarheid.

Om te beginnen: de wereldlijke macht mocht dan in Osmaanse handen overgegaan zijn, maar onder andere door het voortbestaan van de Orthodoxe Kerk met haar machtscentrum in het Patriarchaat van Constantinopel/Istanbul kunnen we na 1453 toch van een ‘grote helleens-oosterse wereld’ blijven spreken als uitingsvorm, in die tijd, van het hellenisme. Voor Kavafis was het dan ook iets vanzelfsprekends dat hij zijn afkomst via de 18de eeuw terugvoerde op Byzantium.

Vanaf eind 18de eeuw maakte bovendien het hellenisme nog een nieuwe opleving door, deze keer dankzij de opkomende Griekse handels- en burgerklasse, die tot begin 20ste eeuw grotendeels buiten de kleine nationale Griekse staat gevestigd was, in de grote Griekse wereld buiten Griekenland: Zwarte Zee, Balkan, Osmaanse Rijk (Constantinopel en Smyrna).

Vaderlijke en moederlijke familie

Tot de 19de-eeuwse grote Griekse wereld buiten Griekenland behoorde ook de familie Kavafis, als onderdeel van de kosmopolitische handels- en burgerklasse in het Egyptische Alexandrië.

Deze hellenistische en Romeinse wereldstad was na de Arabische verovering van 642 gaandeweg afgezakt tot een dorp, maar na 1800 kwam dat dorp weer tot ontwikkeling, om uit te groeien tot de wereldstad van rond 1900. De grote Griekse kolonie van de 19de en begin 20ste eeuw was dus geheel nieuw; de meeste Griekse Alexandrijnen van de moderne tijd waren afkomstig uit Constantinopel, Klein-Azië en van eilanden als Chios en Samos.

Zo was de familie Kavafis zowel van vaders- als moederszijde afkomstig uit Constantinopel, en wel, zoals Kavafis graag beklemtoonde, uit kringen van de Fanarioten (genoemd naar de wijk Fanari/Fener): de Griekse ‘bestuurlijke aristocratie’ van hoge functionarissen rond het Patriarchaat van Constantinopel en de Verheven Porte van de Sultan, en ook in de Donau-vorstendommen. Deze Fanarioten gingen terug – of voerden zich graag terug – op de Byzantijnse tijd; in de Osmaanse eeuwen na 1453 stonden zij in hoog aanzien. Kavafis’ voorfamilie in de 18^e eeuw maakte er deel van uit, en langs die weg sprak hij graag over zijn ‘Byzantijnse afkomst’.

Zo, door zijn afkomst uit Constantinopel en door zijn band met de orthodoxe traditie – de belangrijkste erfenis van Byzantium – voelde Kavafis zich direct en sterk verbonden met de Byzantijnse wereld, ofwel de grote Griekse (helleens-oosterse) wereld van de 4de tot 15de eeuw, “ons roemvol Byzantinisme”. En langs die weg voelde hij zich uiteindelijk, zoals gezien, historisch verbonden met de hellenistische wereld sinds Alexander de Grote: niet rechtstreeks via zijn eigen Alexandrië, dat een nieuwvorming was van na 1800, maar via zijn *Byzantijnse* wortels.

Verzoening met Alexandrië

Iets anders is, dat Kavafis vanaf 1910 een steeds sterkere liefde ontwikkelde juist voor het hellenistische Alexandrië. Tot dan toe had hij zich soms tamelijk smadelijk uitgelaten over de stad waar hij woonde – kijk bijv. naar het gedicht ‘De stad’, maar er is meer. Het lijkt erop dat voor Kavafis zijn stad tot dan toe verbonden was met alle beperkingen die haar samenleving uitoefende op de beleving van zijn homoseksualiteit, en dat die beleving na 1910, toen hij rond de vijftig was, gaandeweg verschoof naar een idealisering van *hellenistisch* Alexandrië en in het algemeen van de hellenistische wereld (Antiochië!), waar de homoseksualiteit vrijuit beleefd kon worden. Zo althans doet Kavafis het voorkomen in een reeks van zinnelijk-historische gedichten, die zich in hellenistisch Alexandrië of vergelijkbare steden afspelen: het zijn historische ge-

dichten, omdat ze zich in een historische tijd afspelen en niet in die van Kavafis zelf, maar ze handelen over fictieve gebeurtenissen of personen – het zijn dus ‘quasihistorische’ gedichten, en dan in het bijzonder over allerlei zinnelijke belevenissen die Kavafis zo in dat verleden kan situeren.

Een mooi voorbeeld is ‘Sofist die uit Syrië vertrekt’, uit 1926:

SOFIST DIE UIT SYRIË VERTREKT

<p><i>Volleerd sofist, als straks jij, ginder je boek gaat schrijven verdient daarin voorzeker Onze gevierde Mevis, de knapste jongen vindt in heel Antiochië. die zulk een leven leiden zoveel betalen wil. al is het twee, drie dagen, tot wel een honderd stater.– maar noch Alexandrië, kan bogen op een jongen</i></p>	<p><i>uit Syrië vertrokken, over Antiochië, ook Mevis een vermelding. die elk ontegenzegglijk en ook het meest bemind Er is van alle jongens geen andere voor wie men Voor het bezit van Mevis, biedt men maar al te dikwijls Ik zeg Antiochië, noch tot en met zelfs Rome beminnelijk als Mevis.</i></p>
---	---

ΣΟΦΙΣΤΗΣ ΑΠΕΡΧΟΜΕΝΟΣ ΕΚ ΣΥΡΙΑΣ

<p><i>Δόκιμε σοφιστή και περί Αντιοχείας εν τω έργω σου τον Μέβη Τον φημισμένο Μέβη ο νέος ο πιο ευειδής, σ' όλην την Αντιόχεια. του ιδίου βίου νέους, τόσο ακριβά ως αυτόν. μονάχα δυο, τρεις μέρες ως εκατό στατήρας.– μα και στην Αλεξάνδρεια, δεν βρίσκειτ' ένας νέος</i></p>	<p><i>που απέρχεσαι εκ Συρίας σκοπεύεις να συγγράμεις, αξιίζει ν' αναφέρεις. που αναντιρρήτως είναι κι ο πιο αγαπηθείς Κανέν' από τους άλλους κανένα δεν πληρώνουν Για νάχουνε τον Μέβη πολύ συχνά τον δίνουν Είπα, Στην Αντιόχεια· μα και στην Ρώμη ακόμη, εράσμιος σαν τον Μέβη.</i></p>
---	--

Het staat er wel niet, maar het is verleidelijk te denken dat Kavafis, die zich in zijn gedichten wel vaker als iemand uit de hellenistische tijd lijkt te vermommen, ook hier zelf de sofist is en als het ware zichzelf de opdracht geeft over jongens als Mevis te schrijven. In dat geval zou het dus om een programma-tisch gedicht gaan.

Voor dit alles verwijs ik graag naar de prachtige studie van Edmund Keeley, *Cavafy's Alexandria*, met als goed getroffen ondertitel *Study of a myth in progress*: het gaat om een persoonlijke mythe die Kavafis in de jaren na 1910 steeds verder uitwerkt en door middel waarvan hij zich gaandeweg lijkt te verzoenen met zijn eigen Alexandrië.

Einde van de Grote Griekse wereld

Steden in de grote Griekse wereld als Smyrna en Constantinopel, en ook Alexandrië, waren tot in de 20ste eeuw voor een deel grote en welvarende *Griekse* steden – groter, welvarender en ook kosmopolitischer dan de armelijke en provinciale hoofdstad van het ‘eigenlijke’ Griekenland, Athene.

Als einde van de grote Griekse wereld buiten Griekenland, van het hellenisme in de zin van Kavafis, kan gelden de Klein-Aziatische Catastrofe van 1922, met de aansluitende bevolkingsuitwisseling tussen Griekenland en Turkije in 1923⁵ – al heeft het hellenisme in Alexandrië en Egypte nog tot in de jaren vijftig voortbestaan, met de ‘Egyptioten’, de Egyptische Grieken van de 19de en 20ste eeuw.

Egyptioten

Als Alexandrijn had Kavafis een specifieke belangstelling voor de Egyptioten en hun banden met het land waarin zij niet zomaar op doortocht waren, maar veelal waren geboren en getogen. Zo merkt hij ergens op: “Een belangwekkende taak van onze schrijvers zou zijn, wanneer ze zich wijden aan een volledig beschrijving van het hellenisme van Alexandrië [...], en te ontrafelen wat het in zeden of houding of gewoonten aan eigen elementen bezit; in de grond zijn die natuurlijk altijd Grieks, maar ze hebben vorm gekregen in levensomstandigheden die niet uitsluitend Grieks zijn.”

Waar Kavafis zo over het literaire werk van de Egyptioten van zijn tijd spreekt, moet hij welhaast in de eerste plaats aan zichzelf gedacht hebben. De slotzin, over Griekse elementen die in de Egyptische omgeving een eigen vorm gekregen hebben, heeft hier betrekking op het moderne Egypte, maar

⁵ In 1919 was Griekenland met toestemming van de grote mogendheden Klein-Azië (vooral het gebied rond Smyrna/Izmir) binnengetrokken om de grote Griekse bevolking aldaar te beschermen; door de plaatselijke bevolking werd de intocht gevierd als een bevrijding. Maar toen de Grieken in 1921-1922 verder Turkije binnenvielen, stuitten ze op het door Atatürk (zoals hij later zou gaan heten) op poten gezette Turks-nationale leger. De Griekse nederlaag liep uit op de brand van Smyrna in september 1922 en op de bevolkingsuitwisseling van 1923, toen zo'n 1,3 miljoen Klein-Aziatische Grieken (eigenlijk orthodoxen) naar Griekenland moesten verhuizen, en een kleine half miljoen Turken (moslims) naar Turkije.

sluit aan bij zijn opvattingen over het hellenisme van alle eeuwen als een samengaan van helleens en oosters.

Een dergelijke ‘oosters-helleense *weemoed*’ klinkt ook door in het – niet-erkende – gedicht ‘Terugkeer uit Griekenland’ (Επάνοδος από την Ελλάδα, 1914).⁶ Daarin komen, in de hellenistische tijd, twee vrienden (de anonieme spreker en Ermippos) op hun terugvaart uit Hellas (!) aan in de wateren boven Alexandrië. En ook hier lijkt Kavafis zich weer te vermommen als Helleen uit zijn geliefde hellenistische of hellenistisch-romeinse eeuwen:

*Nog even dus en we zijn er, Ermippos.
Overmorgen, geloof ik; zo zei de kapitein.
In onze zee tenminste varen we nu:
wateren van Cyprus, van Syrië en van Egypte,
geliefde wateren van onze vaderlanden.
Waarom zo stil, jij? Vraag je hart maar na:
hoe verder we van Hellas wegvoeren,
was jij toen ook niet blij? Waarom ons iets wijsmaken? –
dat zou toch zeker niet des Helleens zijn?*

*Laten we de waarheid nu maar aanvaarden:
Wij zijn evengoed Hellenen – wat anders zijn we? –
maar met liefdes en emoties van Azië,
maar met liefdes en emoties
die het hellenisme soms bevreedden.*

*Ons, filosofen, past het niet, Ermippos
te lijken op van die koninkjes van ons
(je weet nog wel hoe we die lui uitlachten
toen ze onze studiezalen bezochten),
bij wie onder hun uiterlijke verschijning,
zo demonstratief verhelleniseerd, en (waarom toch?) Macedoons,
telkens een of andere Arabier om de hoek piept,
een of andere Meed, en zich niet weg laat duwen,
en met wat voor komische kunstgrepen die zielen
hun best doen het niet op te laten vallen.*

*O nee, ons passen dat soort dingen niet.
Hellenen zoals wij horen niet zo benepen te doen.
Voor het bloed van Syrië en van Egypte*

⁶ Bij dit niet-erkende gedicht gaat het om een werkvertaling; de tekst is genomen uit G.P. Savvidis (ed.), *K.P. Kavafis, Krymmena poiimata, 1877?-1923*, Athene: Ikaros 1993.

*dat in onze aderen stroomt past ons geen schaamte,
we moeten het in ere houden en er prat op gaan.*

Ὡστε κοντεύουμε να φθάσουμε Ἴερμιππε.
Μεθαύριο, θαρρῶ· ἔτσ' εἶπε ο πλοίαρχος.
Τουλάχιστον στην θάλασσά μας πλέουμε
νερά της Κύπρου, της Συρίας, και της Αιγύπτου,
αγαπημένα των πατριδῶν μας νερά.
Γιατί ἔτσι σιωπηλός; Ρώτησε την καρδιά σου,
ὅσο που απ' την Ελλάδα μακρυνόμεθαν
δεν χαίροσυν και συ; Αξίζει να γελοιούμαστε; —
αυτό δεν θά 'ταν βέβαια ελληνοπρεπές.

Ἀς την παραδεχθούμε την ἀλήθεια πια·
εἴμεθα Ἕλληνες κ' εμεῖς — τι ἄλλο εἴμεθα; —
ἀλλά με ἀγάπες και με συγκινήσεις της Ἀσίας,
ἀλλά με ἀγάπες και με συγκινήσεις
που κάποτε ξενίζουν τον ελληνισμό.

Δεν μας ταιριάζει, Ἴερμιππε, εμάς του φιλοσόφους
να μοιάζουμε σαν κάτι μικροβασιλείς μας
(θυμάσαι πῶς γελούσαμε με δαύτους
σαν επισκέπτονταν τα σπουδαστήριά μας)
που κάτω απ' το εξωτερικό τους το επιδεικτικά
ελληνοποιημένο, και (τι λόγος!) μακεδονικό,
καμιὰ Ἀραβία ξεμντίζει κάθε τόσο
καμιὰ Μηδία που δεν περιμαζεύεται,
και με τι κωμικά τεχνάσματα οι καημένοι
πασχίζουν να μη παρατηρηθεῖ.

Ἀ ὄχι δεν ταιριάζουνε σ' εμάς αυτά.
Σ' Ἕλληνας σαν κ' εμάς δεν κάνουν τέτοιες μικροπρέπειες.
Το αἷμα της Συρίας και της Αιγύπτου
που ρέει μες στες φλέβες μας να μη ντραπούμε,
να το τιμήσουμε και να το καυχηθούμε.

Om dit alles dus zei ik in het begin dat er iets gaat wringen als we Kavafis de grootste dichter *van Griekenland* noemen: Kavafis is helleens (of eventueel Grieks), omdat hij behoort tot de grote Griekse wereld, ofwel het hellenisme zoals door hem in plaats en in tijd opgevat, dus grotendeels buiten de grenzen van het kleine Griekenland en vanaf Alexander de Grote doorlopend tot in zijn eigen dagen.

Bibliografie

Bovenstaand artikel is gebaseerd op diverse inleidingen van mijn hand zoals geschreven voor de twee Kavafis-uitgaven die in 2024 zullen verschijnen bij de Historische Uitgeverij te Groningen, met daarin ook een bibliografisch overzicht van de gebruikte literatuur: in het voorjaar K.P. Kavafis, *Verborgene dichterschap*, met een ruime keuze uit diverse vormen van proza die Kavafis naast zijn gedichten geschreven heeft, en die inzicht geven in de lange omzwervingen van Kavafis op weg naar zijn eigen stem in zijn poëzie van na 1910, en later in het jaar K.P. Kavafis, *Blijf terugkeren*, met een nieuwe, complete vertaling van de 154 erkende gedichten, voorzien van toelichtingen bij elk gedicht.

Het artikel is een bewerking van de lezing zoals gehouden op 19 april 2023 voor het Griekenlandcentrum in Gent, op 26 mei in de reeks Variacolleges van de opleiding Nieuwgriekse taal en Cultuur van de Universiteit van Amsterdam i.s.m. het Nederlands Genootschap voor Nieuwgriekse Studies (onder de titel ‘Het hellenisme van Kavafis’), en op 24 juni in Leiden voor de Vereniging Vrienden van het Gymnasium (in het tijdschrift van deze vereniging is een eerdere versie van het artikel verschenen: *Amphora* 3, sept. 2023, VIII-XVIII).